

UMJETNOST U HRVATSKOJ U DOBA RAZVOJA GLAGOLJICE

Andre MOHOROVIČIĆ, Zagreb

U okviru veoma važnog, značajnog i zanimljivog razmatranja općih kao i specifičnih problema vezanih uz proces nastajanja i razvoja glagoljice, a posebno u krugu proučavanja afirmacije glagoljskog pisma na hrvatskome tlu, može od posebnog interesa biti kratak prikaz nekih osnovnih fenomena sadržanih u procesu razvoja starohrvatske umjetnosti i kulture koji se javljaju u isto doba s pojavom glagoljice na području Hrvatske.

Osnovne povijesne okolnosti u okviru kojih dio slavenskih etničkih formacija u toku VI i početkom VII st. naseljuje nova područja svoga obitavanja na tlu Panonije kao i na području istočne obale Jadrana te njegove brdovite pozadine, i u okviru kojih u narednom razdoblju od prvih desetljeća VII pa sve do prijelaza iz XI u XII st. dolazi do pune stabilizacije njihova života te afirmacije ponajprije hrvatskih plemenskih formacija a potom i narodne zajednice Hrvata, podjednako su značajne kako za shvaćanje razvoja njihove kulture i umjetničkog stvaranja tako i za tumačenje mnogih elemenata razvoja njihova jezika i pismenosti.

U suštini možemo, u okviru našega razmatranja, unutar sveukupnog spomenutog vremenskog raspona od završetka VI pa sve do početka XII st. u procesu razvitka umjetnosti i kulture na području Hrvatske razlikovati dvije osnovne etape. U prvoj etapi koja seže od vremena doseljenja do prijelaza iz VIII u IX st. naš je etnikum nosilac tradicionalnog registra likovnih i kulturnih definicija kao i arhaičke tipologije u izgradnji nastamba i naselja, tj. nosilac karakteristika vezanih uz značajnu zakonitost konstantnosti u održanju autohtonih likovnih, graditeljskih, literarnih i pjevnih kreativnih koncepcija te kulturnih poimanja nastalih u njegovoj pradomovini, pri čemu dolazi vremenom samo do manjih inovacija unijetih u stvara-

lački registar povremenim okolnim utjecajima i postepenim asimilacijama. U spomenutoj pretežno introvertno orijentiranoj fazi života usmena predaja, bajka i napjev dovoljna su sredstva literarne komunikacije i pitanje pismenog prijenosa misli i osjećaja još se ne postavlja vjerojatno u akutnom obliku pred našu staru rodovsku zajednicu. U drugoj etapi, započetoj na prijelazu VIII u IX st., u doba sve bržeg razvoja strože organizirane rodovske zajednice i njezina postepenog transformiranja, putem izdvajanja rodovskog plemstva, u prijelaznu predfeudalnu formaciju, kao i istodobnog nastupa snažnijeg kontakta s mediteranskim i zapadnoevropskim svijetom u toku kojega dolazi i do brze kristijanizacije, nastupaju na području likovnog i graditeljskog stvaranja, naročito uzduž obalne zone, jasnije promjene u okviru kojih su vidljivi, uz održanje brojnih tradicionalnih ostvarenja, i mnogi kreativni elementi nastali na temelju kontakta sa spomenutim evropskim područjima, ali elementi koji nisu unutar našeg etničkog kruga formalistički poprimiti, već su transformirani snagom upornosti autohtonog shvaćanja. Potpuno je razumljivo da je spomenuti snažniji društveno-politički razvoj doveo do potrebe izgradnje značajnih građevina, realizacije mnogih likovnih ekspresija, pismenog fiksiranja određenih društvenih čina, zabilježbe dokumenata kao i širenja pisanih tekstova. U okviru navedenih okolnosti poprima se postepeno u mediteranskom svijetu razvijeno latinsko pismo, kao što se u okviru kristijanizacije za potrebe slavenskih jezičnih područja razvija i vlastiti oblik pisma.

Osnovnu analizu općih zbivanja u okviru naše teme moramo u prvom redu vezati uz činjenicu, da nakon propasti zapadnog dijela Rimskoga imperija godine 476. na ukupnom tlu koje promatramo nastaje dugotrajno nestabilno stanje. Koncem V st. izmjenjuju se na vlasti Odoakar, kao i Julije Nepot, s Ostrogotima, da konačno nakon teških sukoba koji se odvijaju između godine 535. i 539. širi prostor zapadnorimske ostavštine u sjevernoj Italiji i na našem tlu pređe pod vlast Bizanta. No i vlast Bizanta mnogo se jasnije očitovale u VI i VII st. uz jadranski obalni pojas nego na prostranim panskim područjima. U okviru opisane labilne situacije dolazi oko god. 500. do ponovnog pokretanja slavenskih skupina s teritorija oko ušća Dunava (koje područje Jordanes i Prokopije navode kao tlo njihova obitavanja) u smjeru zapada i jugozapada. Kada konačno iza godine 565. slavenski rodovi i plemena samostalno i u okviru avaro-slavenske simbioze prodiru kroz područje južne Panonije (Slavonije) i pod konac VI st. dostižu istočnu obalu Jadrana, na-

ročito nakon godine 626, kada s obalnog područja nestaje Avara, a u okviru slavenskih plemenskih skupina (nakon u znanosti još nedovoljno određenih jedne ili dviju seobnih faza) hrvatska etnička, potom i narodna individualnost počinje dobivati svoju jasnu fizionomiju, nastaje doba razvoja i afirmacije specifičnih oblika materijalne kulture s određenom tipološkom karakteristikom i likovno-umjetničkom ekspresijom.

U početnom dijelu prve etape života slavenskog pučanstva na tlu današnje Slavonije, Istre i Dalmacije (dakle pučanstva koje je vremenom formiralo hrvatsku narodnu zajednicu), a to znači u razdoblju VI i prve polovine VII st., u doba tzv. Prvog avarskog kaganata, na ukupnom spomenutom tlu (Čađavica, Sisak, Biskupija-Pliškov, Čelega kod Novigrada) razvijaju se oblici materijalne proizvodnje koji pripadaju tipu Martinovske kulture razvijene na širokim prostranstvima prapostojbine Slavena. Primarni oblikovni motiv umjetničke ekspresije ovog kulturnog kruga predstavlja apstraktna geometrijska ornamentika (tradicionalni kontinentalni evropski motiv), dok su stilizirani figuralni elementi (pretežno mediteranski infiltrat) podređenog i likovno sekundarnog značaja. Potrebno je pri tom naglasiti da su centralne geografske zone razvoja martinovske kulture bile povezane stanovitim životnim kontaktom i s antičkim svijetom, pa su prema tome određeni mediteranski utjecaji na likovnom području bili u tom kulturnom krugu i razumljivi.

U drugom dijelu prve etape života slavenskog pučanstva na promatranom tlu Hrvatske, tj. u razdoblju od kraja VII pa do početka IX st., u doba tzv. Drugog avarskog kaganata, na cjelokupnom spomenutom području (Bijelo Brdo, Osijek, Dalj, Velika Gorica, Zagreb-Kruga, Brodski Drenovac, Biskupija, Smrdelji, Mejica pod Buzetom) nailazi se na nalaze materijalne kulture avaro-slavenskog kruga koji tipološki pripada keszthelyskoj kulturi. Nosioci ove kulture su upravo etničke skupine infiltrirane tokom promatranog vremena u širi panonski prostor, koji je jednim dijelom bio rubno područje nekadanjeg antičkog svijeta, pa stoga razumljivo i antički poluromanizirani autohtoni etnički supstrati unose svoj udio u modifikaciju likovne definicije i konstruktivne kreacije ovog kulturnog kruga.

Osnovni likovni izraz ove nove faze razvoja ostaje i nadalje kombinacija apstraktne sheme ornamenta obrađenog u novoj oblikovnoj verziji pretežno u tehnici reljefa. Prema tome i u ovom vremenu zadržava se na našem tlu osnovna kontinentalno-evropska likovna

orientacija vezana uz dugotrajnu tradiciju ornamentalnog, pletenog i afiguralnog motiva variranog u mnogobrojnim verzijama na širokim prostranstvima Evrope izvan direktnog dometa mediteranskog antičkog utjecaja. Prisustvo malobrojnih vegetabilnih i figuralnih motiva u spomenutom prostoru postoji, no ono je ili posljedica rubnih kontakta kontinentalne Evrope s njezinim obalnim područjima ispunjenim strujanjima antičkog života od vremena Skita pa do retardiranog utjecaja postantičkog života na irske skriptorije, odnosno vikinške rezbarije, ili predstavlja zadnje prorijeđene tragove prethistorijskih realističkih lovačkih ili stiliziranih kulturnih figuralnih motiva.

Oblici izgradnje nastamba i naselja iz razdoblja razvoja života našeg etnikuma u VI, VII i VIII st. nisu nam poznati po vidnijim tragovima, tako da o njihovu tipološkom karakteru možemo stvoriti sliku samo indirektnim putem, razmatrajući razvojni slijed između poznatih nalaza starijih protoslavenskih i slavenskih naselja i kasnijih nalaza koji potječu iz tzv. Bijelobrdske i kasnijih razdoblja. U rasponu koji obuhvaća oba razdoblja, kako ono predhodno tako i ono kasnije tipološki interval realiziranih koncepcija gotovo je neznan. Izgrađuju se jednostavne drvene nastambe pravokutnog tlocrta od brvana ili platica prekrive dvostrešnim strmim krovom oslonjenim konstruktivno preko podvlake-sljemena o tlo, uz razumljivu varijantu do koje dovodi uporaba suhozidne kamene umjesto drvene konstrukcije na kamenitom obalnom području. Taj prostorni i konstruktivni tip nastambe održao se što više u mnogim našim krajevima sve do novijeg doba. Osnovna struktura naselja, odnosno utvrđenih zaklona izgrađivanih u istom vremenskom intervalu sastojala se od prirodnim uvjetima (strmim humkom, močvarom ili vodotokom) zaštićenog i drvenim odnosno suhozidnim obrambenim pojasom a često i opkopom branjenog, većinom kružnog, urbanog prostora, koji je pružao zaštitu pripadnicima rodovske skupine u slučaju opasnosti.

Osnovno obilježje oblikovne kreacije i graditeljske realizacije u prvoj etapi obitavanja slavenskog pučanstva na novonaseljenom tlu Hrvatske izravno je vezano, kako je spomenuto, uz tradicionalno autohtono nasljeđe, uz koje se razumljivo pojavljuju i pojedinačni importirani ili asimilirani novi elementi.

Međutim, na prijelazu iz VIII u IX st. dolazi do važnih događaja koji dovode do djelomične promjene općih uvjeta života našeg etnikuma. Pozicije Bizanta na sjeveroitalskom prostoru teško su ugrožene uspješnim prodorom Langobarda godine 751, tako da kratkotrajni

protuudar Bizanta koji završava potiskivanjem langobardske dominacije godine 774. gubi svako značenje uslijed snažne ekspanzije Franaka, koji konačno oko godine 788. osvajaju trajniju poziciju kako u susjednim alpskim područjima tako i na tlu Istre i u dijelu Panonije.

Na taj način područje obitovano Slavenima-Hrvatima ulazi u zonu procesa akutnih društvenih transformacija i državno-političkih sukoba na relaciji tada istaknute polarizacije snaga na liniji Bizant-Franačka država, uz neposredno učestvovanje papinskog Rima u diobi interesnih sfera.

U okviru navedenog procesa općih zbivanja potrebno je naglasiti da se na našem obalnom pojasu u nizu starih gradskih komuna — koje su povremeno u toku tog vremena bile manje ili više politički i idejno vezane uz tradicionalna antičko-ranosrednjovjekovna državna (Ravena, Bizant) i ideološka (Rim) središta — održao intenzivan i kontinuirani život koji je nesumnjivo predstavljao prvu jaču sponu između slavenske pozadine i mediteranskog tipa života na našem tlu. Neke od ovih komuna (Parentium-Poreč, Pola-Pula, Apsoros-Osor, Curicta-Krk, Arba-Rab, Jader-Zadar, Tragurion-Trogir) zadržavaju svoj značaj tokom cijelog promatranog razdoblja, a neke (Nesactium, Rider, Salona-Solin, Epidaurum-Cavtat) propadaju upravo pod udarom slavenskog naleta. Nasuprot tome na našem unutarnjem kontinentalnom brdovitom i nizinskom području vehemantan nalet novih slavenskih došljaka uništio je gotovo do temelja stare urbane centre (Mursa-Osijek, Cibalae-Vinkovci, Siscia-Sisak, Varvaria-Bribir) a time i postojanje njihove antičke političke i idejne pripadnosti. Dok se, kako smo naglasili, prethodni jedinstveni ritam i smjer razvoja društveno-političkog i kulturno-umjetničkog života slavenskog žiteljstva na obalnom i kontinentalnom području odražavao velikim dijelom u podjednakom karakteru manifestacija ostvarene materijalne kulture našeg etnikuma na ukupnom tlu obitavanja, dotle opisani novi razvoj okolnosti tvori povijesni okvir unutar kojega upravo na prijelazu iz VIII u IX st. dolazi do pojave jasne diferencijacije razvojnog puta općeg kretanja života našega puka s jedne strane na našem obalnom i s druge strane na našem kontinentalnom području. Upravo u to doba naše obalno područje od Istre do Dalmacije uključuje se izravno u tada aktualna evropska zbivanja karakterizirana bržim procesom društvene transformacije na putu formiranja feudalnih društvenih odnosa, nastupom oštih sukoba u svrhu zauzimanja državno-političkih pozicija u nasljednim antičkim područjima te forsiranom kristijanizacijom koja vehementno nastupa s medite-

ranskih obala u smjeru širokih područja od irskoga zapada pa do evropskog sjevera i istoka. Nasuprot tome naše panonsko područje izloženo u početnoj fazi ove etape snažnim, ali samo perifernim, zahvatom opisanog evropskog zbivanja u daljnjem je toku tangirano specifičnim transforamacijama u okviru potiskivanja bizantskih i franačkih interesa i pojave novog ugarskog prodora.

Spomenuti naročiti položaj našeg panonskog prostora — na kojem nakon početne stabilizacije društveno-političkog uređenja pod vodstvom knezova i žestokih otpora franačkoj penetraciji početkom IX st. (kada se godine 822. spominje utvrđivanje Siska) naše slavensko pučanstvo postepeno ulazi u relativno mirnu političku integraciju s južnim hrvatskim krajevima, te proživljuje tokom X i XI st. samo sporadično uznemirenu i od velikih evropskih zbivanja relativno izoliranu fazu života u kojoj se tek koncem XI st. pojavljuje mađarski pritisak — tvori određeni okvir za specifični razvoj novih oblika materijalne kulture tzv. Bijelobrdskog tipa. Ovaj, prvenstveno slavenskim etnikumom nošen, kulturni krug, začeci kojega sežu možda već u IX st., no koji se u punom zamahu razvio u vremenskom rasponu od X pa sve do XII st., još uvijek je u svojoj srži velikim dijelom autohton (iako gubi postepeno elemente nomadskog podrijetla) i snažno je uključen u ukupni razvojni proces kretanja evropskih izvanmediteranskih kultura unatoč nesumnjivim vezama koje u tom krugu djelomice postoje i s postantičkim odnosno kasnoantičko-bizantinskim mediteranskim prostorom, utjecaj kojega su upravo Slaveni kroz duže vrijeme poprimali, transformirali u vlastite rustificirane varijante i unosili u stvaralački registar svojih brojnih pa i ove Bijelobrdske kulture.

U okviru velikog panonskog bazena značajni su nalazi ovoga kulturnog kruga prvenstveno na našim lokalitetima Bijelo Brdo, Kloštar Podravski, Vukovar, Vinkovci, Ludbreg, Sisak i okolica Slavonskog Broda, no potrebno je uz to spomenuti da se na periferne nalaze ove kulture nailazi i u ostalim područjima obitavanja Hrvata, tj. u Istri i u Dalmaciji.

Uz bogati oblikovni registar pretežno ornamentalnih likovnih ostvarenja, ornamentalnoj strukturi kompozicije prilagođenih stiliziranih figuralnih kreacija i brojnih ukrasnih predmeta, nađenih ponajviše u nekropolama s grobovima na redove, značajni su nalazi prostranih gradišta koja ulaze u vremenski krug Bijelobrdske kulture, a u prvom redu gradišta Mrsunjski lug (X—XIII st.) i gradišta na lokalitetima Sv. Petar pokraj Ludbrega (X—XI st.) i u okolici Vin-

kovaca. Ovi nam nalazi neosporno i jasno dokazuju održanje dugotrajnog neprekinutog kontinuiteta u izgradnji kružnih nizinskih gradišta u rasponu od poznatih primjera iz davnih pretpovijesnih slojeva kontinentalnih evropskih protoslavenskih i staroslavenskih kulturnih krugova pa, eto, sve do kasne srednjovjekovne slavenske kulture našeg panonskog područja.

Budući da je, kako smo spomenuli, ovo područje u razdoblju od X do XII st. bilo u velikoj mjeri izolirano od glavnih evropskih zbivanja, a ulazi u vezu s ugarskim etničkim prodorom, to je razumljivo da se spomenuta Bijelobrdská kultura s izrazitim karakterom rano-srednjovjekovnih kultura seobe naroda održala u retardiranom obliku do vrlo kasnih razdoblja (njezine elemente nailazimo sve do XIV st.).

Potrebno je posebno napomenuti da se na promatranom hrvatskom tlu pojavljuju i nalazi slavenske karantansko-köttlaške kulturne grupe (u obliku njezina perifernog teritorijalnog proširenja), razvijene tokom kasnog VIII, IX i X st. primarno na području slavenske istočno-alpske kneževine Karantanije. Slavenski tipološki i oblikovno-stilski elementi dolaze u ovoj kulturnoj grupi, historijski razumljivo, pod jači franački utjecaj i djelomice u kontakt s bizantinskim elementima posredstvom italskog područja. Na predmete ovoga kulturnog kruga nailazi se prvenstveno (unutar našega promatranog područja) na tlu Istre (područje Mirne), gdje se pojavljuju usporedo s nalazima dalmatinsko-hrvatske i Bijelobrdské kulture, no poznati su pojedini primjeri predmeta ove kulturne grupe i na posavskom, odnosno podravskom (Brodski Drenovac, Kloštar Podravski) kao i na dalmatinskom području (okolica Knina).

Velike promjene na prijelazu iz VIII u IX st. nastaju, međutim, u okviru prikazanog razvoja na tlu obalnog pojasa nastanjenog Hrvatima. Prirodni tok prethodne faze razvitka socijalno i etnički homogenih društvenih odnosa, koji je u krugu slavenskih organizacija rodova, župa i plemena doveo na prijelazu iz VIII u IX st. kako na obalnom tako i u panonskom dijelu hrvatske zemlje do afirmacije vlasti župana i knezova, počinje se u daljnjem razdoblju sve snažnije diferencirati. Na obalnom tlu nastupa brži proces raslojavanja i društvene transformacije u toku koje dolazi do sve izrazitije pojave rodovskog plemstva, koje u neposrednijem kontaktu s ostavštinom antičke organizacije i novonastalom evropskom feudalnom hijerarhijskom strukturom poprima postepeno neka svojstva feudalizmom normiranih karakteristika.

Nadalje, dok u kontinentalnom pojasu za to vrijeme stočarska i poljoprivredna proizvodnja našega puka uvjetuju podržavanje tradicionalno orijentiranih tokova života s odgovarajućim konstantnim profilom njegova duhovna odraza i eventualnom tromom izmjenom idejnih i emotivnih definicija, dotle na obalnom pojasu uz stočarsku i ratarsku proizvodnju pomorska orijentacija našega puka postaje sve značajnija, pa uz neposredne kontakte Hrvata s antičkim gradskim komunama evidentirane u bizantinskim izvorima druge polovice IX st., pogoduje bržim transformacijama kako na društvenom tako i na idejnom i emotivnom području. Intenziviranje ekonomskog života, kontakt s mediteranskom postantičkom civilizacijom, nagla kristijanizacija, asimilacija poluromaniziranog ilirskog supstrata i neposredni ulazak u virove evropskih bizantinsko-franačkih političkih borbi dovode na području koje gravitira obali Jadrana do ubrzavanja procesa općeg razvoja u okviru kojega se transformira i razumljivo u novim oblicima izgrađuje osnovni kulturni i umjetnički izraz naše sredine. To je razdoblje tzv. uže starohrvatske ili dalmatinsko-hrvatske kulture razvijene u doba od IX do početka XII st.

Snažan razvoj ovog kulturnog kruga vezan je u suštini uz uspon organizacije plemenskog saveza Hrvata, formiranje središnje kneževske vlasti na prijelazu iz VIII u IX st. i konačnu afirmaciju Hrvatske države s konstituiranom kraljevskom vlasti u razdoblju od 925. do 1102. godine. Teritorijalno ovaj je kulturni krug vezan primarno uz središnji prostor dalmatinsko-hrvatskog obalnog teritorija između Zrmanje i Cetine kao i na šire gorovito zaleđe sve do rijeke Kupe, no područje ove kulture proširuje se na istoku duboko u Bosnu, a na sjeveru njezin djelomični utjecaj očituje se u panonskom prostoru sve do rijeke Drave.

Bogati registar ostvarenja materijalne kulture ovoga kruga možemo u cijelosti shvatiti kao daljnji korak u izražajnom razvoju snažne slavenske autohtone ekspresije, uz koju se javljaju sve brojniji direktni vanjski importi i infiltrati koje ova sredina razumljivo poprima, ali i odlučno adaptira prema svome tradicionalnom kreativnom shvaćanju, te time niz utjecajnih elemenata, transformiranih snagom iskonske pretežno rustikalno elementarne invencije, unosi u svoj vlastiti svijet likovnog i konstruktivnog stvaranja.

Osnovna intonacija slavenske ornamentalno-likovne, arhitektonsko-konstruktivne i urbano-gradišne koncepcije razvijane u pretходnim stoljećima, a nošene izvornim hrvatskim pučkim izrazom, dovoljno je naglašena te čini onaj osnovni racionalni i senzibilni

medij u okvir kojega ulaze sirovom svježinom preobraženi i prilagođeni oblikovni i konstruktivni elementi kasnoantičke, bizantske, langobardske, rimske i franačke provenijencije s kojima na tom području Hrvati logikom života dolaze u dodir.

U likovnom smislu u okviru spomenutog kulturnog kruga prvenstveno su važni brojni grobni prilozi rasprostranjeni na njegovu užem i širem području. Na podlozi razmatranja velikog broja ukrasnih predmeta, a prvenstveno naušnica, moglo se ustanoviti, da se u njihovoj obradi, uz primarnu nesumnjivu tipološku povezanost u karakteru radioničke izrade između starohrvatskih i ostalih slavenskih, a naročito velikomoravskih i kijevsko-ruskih nalaza, nailazi na očite elemente kasnoantičkih, odnosno bizantskih oblikovnih uzorâ, kojih se utjecaj na staru hrvatsku umjetničku izradu širi vjerojatno posredstvom domaćih zlatara koji djeluju u tada još vitalnim jadranskim primorskim gradovima bizantske Teme. Važno je napomenuti da se u središnjem dijelu hrvatskoga područja razvijaju vlastite radionice u kojima se izrađuje na tisuće ukrasnih predmeta koje nalazimo rasprostranjene ne samo na užem dalmatinsko-hrvatskom tlu, već i u grobnim nalazima šireg područja Bosne, Istre i panonske Hrvatske. Potrebno je napomenuti da su rijetki primjeri nalaza bogatih bizantskih ukrasnih predmeta u ranim starohrvatskim grobovima na redove potisnuti već u toku IX i u X st. brojnim proizvodima vrlo bogatih zlatnih, srebrnih i metalnih ukrasa domaćih hrvatskih radionica.

Keramički nalazi ovoga razdoblja pripadaju pretežno srednjoevropskom tipu slavenske gradišne keramike proširene u panonsko-karpatском prostoru, a ukrašene valovitom i linearnom ornamentikom, pri čemu su u općoj tipologiji mogući i utjecaji provincijalnih kasnoantičkih oblikovnih elemenata.

Potrebno je posebno istaknuti da se u grobnim nalazima IX st. nailazi na primjere oružja, prvenstveno mačeva, kopalja i mamuza iz karolinških radionica, što ukazuje na postojanje širih kontakata ovoga područja i s franačkim svijetom.

Naročito zanimljiv i brojnik likovni materijal koji ulazi u ovaj kulturni krug sačinjava pleterna kamena ornamentika. Preplet kao prastari motiv nastao na prirodnoj tehnološkoj bazi pletenja nitima, likom, vlaknima ili prutovima općenito je proširen u čitavoj kontinentalnoj Evropi. Taj se motiv nazire već veoma rano u prodoru barbariziranog utjecaja na kasnoantičku obradu skulpture i reljefa. On je nazočan u procesu razaranja antičkog klesarskog shvaćanja i u nastajanju nove rezane i bušene obrade košarastih kapitela ili for-

miranju linearne plastike. U okviru opće pojave descendentne linije antičkog figuralnog izraza, uzrokovane raspadom antičkoga svijeta, kao i pojave uspona kontinentalno-evropskog koncepta apstraktne ornamentalne vizije nošene novim etničkim migracijama, dozrijeva na sjeveroitalskom tlu u krugu langobardske etničke cjeline već u toku VIII st., a na našem tlu u okviru hrvatske etničke zajednice na prijelazu iz VIII u IX st. oblikovna definicija invenciozne pleterne ornamentike izrađene u kamenom materijalu. Ova pleterna ornamentika posjeduje nužno svoju tradiciju realiziranu izvorno u pleteru, zatim prenesenu rezbom u drvu, a konačno pod snagom novopoprmljenog materijala i nužnog preuzimanja vještine njegove obrade klesanjem u kamenu. Na taj način nastaju i na starom hrvatskom području mnoge tisuće ostvarenja bogate pleterne kamene ornamentike kojom se obogaćuje nutrina i vanjšina stotina istaknutih i značajnih sakralnih građevina i rijetkih kneževskih i vladarskih dvorskih zdanja. Ove pleterne vizije imaju svoj put unutarnje oblikovne transformacije i sazrijevanja od geometrijske strogosti najstarijih kreacija iz razdoblja prijelaza VIII u IX st. s Višeslavove krstionice pa do ponovno naslućene pojave uplitanja vegetabilnog i figuralnog motiva na prijelazu iz XI u XII st. s gornjeg rubnog pojasa Bašćanske ploče. Spomenuti bezbrojni primjeri pleterne plastike istarskog i dalmatinskog područja kao i pojedinačni primjeri istih u dravsko-savskom međurječju i na ličkoj visoravni, djelo su starih hrvatskih majstora koji poprimaju vještinu klesanja od slobodnih, odnosno poluromaniziranih Ilira u gorovitoj pozadini i šumskim gustišima ili od pretežno romaniziranih Ilira i vještih Latina ili Grka u primorskim gradovima, ali majstora koji nose u sebi iskonski osjećaj za afiguralnu pleternu ornamentiku, za apstraktnu geometrijsku viziju. Pripadnost pleternom ornamentikom obrađene kamene plastike hrvatskoj etničkoj zajednici dokumentiraju brojna imena hrvatskih župana, knezova i kraljeva uklesana u pleterom ukrašene kamenove.

Konačno nam preostaje da spomenemo i područje starohrvatske arhitektonske djelatnosti u općem okviru prikazanog razvoja stare hrvatske kulture i umjetnosti. Unatoč tome što su sva dosada navedena područja umjetničke djelatnosti od velikog značenja za ocjenu kulturne pozicije Hrvata u krugu evropskih zbivanja u razdoblju od VI do XII st., razvoj starog hrvatskog graditeljstva ostvaren u rasponu od konca VIII do početka XII st. predstavlja potpuno jedinstvenu pojavu u evropskoj umjetnosti i kulturi spomenutog razdoblja.

Slaveni-Hrvati došavši na novo tlo svoga obitavanja izgrađuju, kako smo spomenuli, brojna utvrđena naselja i pribežišta (refugije). U kontinentalnom, naročito nizinskom i šumovitom, dijelu promatranoga područja oni kako u prethodnim tako i u ovom razdoblju (krug Bijelobrdске kulture) upotrebljavaju u izgradnji pretežno drvenu i zemljanu građu uz minimalnu primjenu kamenih i metalnih elemenata. U gorovitoj zoni obitavanja upotrebljava se razumljivo uz drvenu sve više kamena građa, kojom se u početku pod utjecajem poprmljene tradicionalne ilirske vještine konstruiraju objekti u tzv. suhozidnoj tehnici bez veznoga sredstva. Međutim, prvi kontakti s kontinuiranim životom starih obalnih gradskih komuna, u kojima se očuvalo nasljeđe antičkoga graditeljskog umijeća, dovode do postepenog poprimanja nekih elemenata razvijenijeg tipa i načina izgradnje.

Prva jasnije oblikovana naselja Hrvata svojom se izgradnjom veoma često direktno nadovezuju na neposrednu ostavštinu starih ilirskih gradinskih utvrda (područje Dilj-gore, Stari Gočan, Bribir) ili se smještaju na lokacije antičkim utjecajem modificiranih ili transformiranih ilirskih, odnosno ili-ro-keltskih gradinskih urbanih središta kao i antičkih gradskih centara (Sisak, Nin, Knin, Biograd na moru, Gornji Muć) bilo da ih u fazi osvajanja razaraju ili jednostavno zauzimaju.

U razdoblju razvoja intenzivnog života u okviru stare Hrvatske države dolazi do prirodne koncentracije pučanstva u pojedinim naseljima s povoljnim prirodnim i ekonomskim položajem, tako da se već sredinom X st. spominju kao istaknuta mjesta Belgrad, Hlievno, Belčin, Stlpin i Klobuk, a nešto kasnije Bribir, Drid, Imotsko, Klis, Omiš, Šibenik, Morsko, Ostrog, Vrulja, Labinac i druga. U okviru potpune stabilizacije društvenog života i državne organizacije Hrvatske u toku XI st. razvija se intenzivan život u nizu gradova od kojih neki postaju povremenim ili trajnim sijelom kraljevske i biskupske vlasti, a neki postižu istaknuti ekonomsko-strateški položaj. U tom okviru ističu se primjerice Nin, Biograd na moru, Knin, Šibenik, Omiš i Zagreb, kao i gradovi koji žive kontinuiranim životom od antičkih vremena a u opisano doba u njihove zidine intenzivno prodire hrvatsko pučanstvo kao što su Poreč, Pula, Osor, Krk, Rab, Zadar, Trogir, Split i Dubrovnik.

Nastamba koju Hrvati grade na ovom području veoma je jednostavna i u suštini sastavljena od suhozidne substrukcije (pravokutna tlocrta u autohtonoj varijanti i kružna u poprmljenoj varijanti ili-ro-

mediteranske simbioze) prekrivene drvenom krovnom konstrukcijom starog slavenskog tipa. To nam dokazuju brojni survivali koje do današnjeg dana možemo utvrditi.

Bogatije objekte starih hrvatskih plemenskih odličnika, župana, knezova i kraljeva koje izvori spominju kao *curtis* nailazimo samo u tragovima ili u spomenu dokumenata. Bolja plastična obrada nekih arhitektonskih detalja govori o njihovoj istaknutijoj i bogatijoj kreaciji. Objekti istaknutijeg tipa nalazili su se u Bijaćima, Ninu, Kninu, Biogradu na moru, Sumartinu u Poljičkom primorju, Klisu, Bribiru i vjerojatno u mnogim drugim lokalnim centrima rodovsko-državne uprave. Vjerojatno se pri tome koriste ostacima antičkih fortifikacija, kao što se podižu i nove, razumljivo u slaboj tehnici izgradnje.

Najvažniji i najinteresantniji opus starohrvatskog razdoblja koji je djelomično očuvan doživio i naše dane sačinjava velik broj sakralnih objekata izgrađivanih u okvirnom rasponu od 800. do 1100. godine. Velikim su dijelom upravo ovi objekti najprije pobudili interes znanstvenih istraživača. Proučavano je tipološko bogatstvo njihove tlocrtne i konstruktivne koncepcije, sistematizirane su njihove strukturalne, oblikovne i graditeljske varijacije i razmatrani su elementi autohtone i utjecajne komponente njihove izgradnje.

Poznato je da u smislu osnovne arhitektonsko-prostorne koncepcije u izgradnji starohrvatskih sakralnih objekata nailazimo na veoma velik broj potpuno slobodnih varijacija, koje se kreću u okviru centralnog prostornog prototipa u rasponu od jednostavnih centralnih kružnih ili kvadratičnih rješenja pa do centralnih rješenja okruženih sa šest i osam niša, kao što se u okviru bazilikalnog prostornog prototipa kreću u rasponu od jednostavnih jednobrodnih preko traveima ritmiziranih jednobrodnih, zatim dvobrodnih do raščlanjenih trobrodskih rješenja uz devijacije kao što su jednobrodni dvoapsidalni, kombinirani centralno-longitudinalni i potpuno slobodni prostorni koncepti prekriveni svodovima, kružnim, odnosno eliptičnim kupolama ili drvenim stropovima.

Ovi se sakralni objekti podižu na sveukupnom tlu obitavanja Hrvata kako na izvangradskim područjima tako i u gradovima. Osobita je brojnost izgradnje ovih objekata na tlu jezgre stare Hrvatske države u području između rijeke Zrmanje i Cetine, ali se teritorijalna rasprostranjenost njihove izgradnje proširuje sve do Istre na sjeverozapad i Boke kotorske na jugoistok. Ove rustikalne objekte podiže u prvom redu hrvatski puk, ali je u tu izgradnju ponegdje uključen i

neromanizirani kao i poluromanizirani ilirski etnikum koji u to doba dijelom još živi izoliran u gorovitim i šumovitim predjelima, odnosno koji potiskivan slavenskim došljacima prodire u toku kaotičnog razdoblja seobe naroda u nekadanje latinske obalne gradove.

Spomenuti su objekti u osnovi i obradi veoma grubi, u njihovoj koncepciji prevladava ponajviše potpuno originalna i nekonvencionalna zamisao, a ponegdje se zapažaju i reducirani uzori antičke ostavštine ili daleki odjek tipološkog ili strukturalnog izraza mediteranske kamene konstrukcije. Velik broj ovih sakralnih objekata vezan je direktnom inskripcijom uz imena pojedinih hrvatskih župana, knezova i kraljeva, a dekorativni registar njihove obrade bogato je ispunjen pleternim motivom.

Sve do vremena jačeg utjecaja evropskog romaničkog stila početkom XI st. ova se arhitektura kreće putevima slobodne, nesputane, svježije i snažnije rustikalne invencije, a tek nakon toga razdoblja poprima izravniji utjecaj konvencionalnih bazilikalnih (romaničkom stilu svojstvenih) prostorno-konstruktivnih rješenja.

Zaključno možemo naglasiti, da i ovaj najrazvijeniji oblik kreativne ekspresije prikazanog razdoblja na tlu Hrvatske predstavlja u suštini izvorni stvaralački izraz hrvatskoga puka koji postaje na svome tlu u promatranom vremenu u potpunosti društveno-politički superioran, no izraz koji se prostorno proširuje i na krug tada već asimilaciji podvrgnutog ilirskog supstrata u zabačenim područjima, odnosno izraz koji prodire i na tlo gradskih komuna u koje se sklanjaju poluromanizirane ilirske skupine i stapaju sa latiniziranim starosjediocima i novouseljenim hrvatskim došljacima.

Upravo spomenutoj vodećoj ulozi umjetničke stvaralačke sposobnosti starih Hrvata kojom oni zahvaćaju i uključuju u svoje kreativne okvire ukupno šire područje oko hrvatske državne jezgre u doba uspona i afirmacije njihova društveno-političkog potencijala i usporednog odvijanja asimilacije etničkih supstrata, upravo opisanoj snažnoj izvornoj slavenskoj kreativnoj tradiciji kao i sposobnosti subjektivnog prihvaćanja ali i istodobnog preobražavanja pojedinih antičkih, bizantskih ili franačkih utjecaja pripada prekrasna i dragocjena plejada objekata starohrvatske arhitekture.

Kronologiju više stotina starohrvatskih sakralnih objekata arhitekture započinju u doba oko godine 800. ostvarenja jedinstvene stilске, tipološke i estetske vrijednosti, među koje možemo gotovo simbolički u prvom redu ubrojiti Višeslavovu krstionicu, djelo po svojoj

kompoziciji adekvatno pravoj arhitektonskoj koncepciji, jer to i jest prostor piscine realiziran konstrukcijom arhitektonskog korpusa s poligonim perimetrom i habitusom na kojem se nalazi izvorna inskripcija s imenom hrvatskog dostojanstvenika i jedinstvena kompozicija pleternog ornamentalnog stila. Razdoblju oko godine 800. pripada i monumentalna uzvišenost elementarno koncipirane bazilike Sv. Barbare u Trogiru, jednobrodna dvoapsidalna bazilika Sv. Platona na južnom dijelu otoka Cresa, a prema najnovijim mišljenjima moguće i »najmanja katedrala« jedinstvenog tipološkog rješenja, tj. crkva Sv. Križa u Ninu. Neposredno oko godine 805. nastaje u Zadru i veličanstvena po svojim dimenzijama, rustikalnoj robustnosti i elementarnoj snazi crkva Sv. Donata.

U toku IX st. izgrađuje se u Hrvatskoj u okviru niza nedatiranih i nekoliko sakralnih građevina koje su svojim natpisima, darovnicama i datiranjem neposredno vezane uz imena hrvatskih knezova. U taj niz ulaze crkvice: Sv. Juraj na Putalju, koji godine 839. izgrađuje knez Mislav, Sv. Marta u Bijaćima izgrađena oko 850. godine koja se spominje godine 892. u ispravi kneza Mutimira, Sv. Petar u Rižinicama izgrađen godine 852. na antičkoj supstrukciji, na oltarnoj pregradi kojega je uklesano ime kneza Trpimira, Sv. Petar u Muću datiran godinom 888. na kamenom natpisu s imenom kneza Branimira i Sv. Luka na Uzdolju kod Knina s uklesanim imenom donatora kneza Mutimira i godinom 895. na kamenoj oltarnoj pregradi. Pod konac IX st. datira se, iza Sv. Donata u Zadru, druga dimenzijama i konstrukcijom monumentalna građevina najstarijeg razdoblja starohrvatske arhitekture Sv. Spas na vrelu Cetine, kod kojega se po prvi puta pojavljuje zvonik u osi pročelja, motiv koji je u okviru našeg razmatranja tipološki veoma značajan.

Razmatrano stoljeće jest doba u toku kojega se razvija i djelovanje svete braće Ćirila i Metodija, dakle doba koje je od temeljnog značenja i za postanak slavenske pismenosti i kasniji razvoj glagoljice.

Izgradnja starohrvatskih sakralnih objekata odvija se veoma intenzivno i u toku X i XI st. U navedenom vremenu nastaju već spomenute varijacije u tipologiji, konstrukciji i veličini objekata. U okviru naše teme nećemo se upuštati u njihov opsežniji prikaz, već ćemo samo spomenuti neke objekte nastale u XI st. koji su direktno povezani s djelovanjem hrvatskih vladara ili su vezani uz tekstove od kojih su neki upravo pisani glagoljskim pismom.

Kod objekata starohrvatske arhitekture iz kasnijeg razdoblja zapaža se uz originalne zamisli i postepeni utjecaj romanike, koji dolazi

sa zapada i očituje se primjerice već u razdoblju od 1027. do 1041. godine posredstvom novog objekta Sv. Mihovila nad Limom. Niz objekata specifičnih starohrvatskih karakteristika tokom XI st. odražava postepeno novo shvaćanje normalne bazilikalne prostorne zamisli. To se očituje kod objekata u Biskupiji kod Knina, u Solinskom području, u Ninu, u Biogradu na moru, kod Sv. Petra u Supetarskoj drazi na otoku Rabu (oko 1060) i kod crkve Sv. Marije u Zadru (1066).

Na izmaku samostalnosti Hrvatske države na prijelazu iz XI u XII st. nastaju, međutim, objekti uz koje su vezani najstariji dragocjeni sačuvani glagoljski natpisi. Godinom 1100. datirana je jednim kasnijim glagoljskim dokumentom izgradnja crkvice Sv. Vida u Dobrinju na otoku Krku, tome razdoblju pripada izgradnja crkve Starog sv. Jurja u Plominu s očuvanom plastikom i fragmentom glagoljskog natpisa uz bočni ulaz i konačno tome vremenu pripada i izgradnja stare crkve Sv. Lucije u Jurandvoru na otoku Krku, pregradu koje je činila Bašćanska ploča, jedan od najmonumentalnijih kamenih dokumenata glagoljskog pisma. Bašćanska kamena pregradna ploča poput Višeslavove krstionice svojim kreativnim bogatstvom i značenjem raste do veličine arhitektonskog monumenta kompoziciono obogaćenog pleternim ornamentom u zoni gornjeg friza i ispunjenog likovnim bogatstvom glagoljskih pismena.

Podsjećam da se posljednja tri navedena objekta, a naročito Sv. Vid i Sv. Lucija na otoku Krku, nalaze u zavičaju stare glagoljske baštine, na tlu koje su sudionici Simpozija o tisućljetnoj kulturnoj tradiciji glagoljice prisustvovali veličanstvenom doživljaju službe starih staroslavenskih obreda Večernje u Omišlju i bogoslužja u Vrbniku, u okviru kojih je jezični, glazbeni, liturgijski i scenski izraz poprimio magistralne dimenzije najuzvišenijih korala, oratorija ili Bachove Muke po Mateju.